

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

III том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі жөнен

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (торага), Ө. Әбдіманұлы, З. Бисенгали, Т. Есембеков,

А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарап,

А. Темірболатова, Ж. Тілеуов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдіманұлы**

А 13   **Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар /**
құраст, түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ
әділ; жауапты ред. Ә. Тарап; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 272 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

Абайтану ғылыми бойынша жарық көріп отырган таңдамалы еңбектер басылымы Қазакстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбіштулұ Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Үшінші томга абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрғен, уақыт сыйынан еткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен макалалардың таңдамалылары енген. Кітап орта мектептің жогары синапті оқушылардың жогары мектептеге білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мемдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ак қалың көпшілікке арналған.

III томга енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюна, интеллектуалдық, олеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді. Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәннаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

Әнуар Дербісәлин

ҚАЗАҚ ПОЭМАСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

Абай өмірінің кейінгі тұсында қазақ қауымына сырттан келген аңыздар негізінде «Ескендір», «Масғұт», «Әзім» атты поэмаларын жазды. Ақынның поэмаға арқау боларлық оқиғаларды шығыс әдебиетінен іздеу себебін М. О.Әуезов сөзімен айтсақ, «шығыстан келген аңыз, мағыналы мазмұны бар легенда немесе притча, ақынның өз ойын баяндауда керекке жаратылған творчестволық материал ғана болып отыр. Абайды поэмалың оқиғалары қызықтырып жетелемейді. Оқиғаларды, адамдарды барлық мінез, істерімен, сөздерімен Абай өзінің дағдылы идеясына қарай пайдаланды». Демек, Абай шығыс әдебиетінен өзінің гуманистік, ағартушылық идеяларына тікелей үндесетін оқиғаларды ғана алғып, поэмаларына арқау етті.

Жас кезінде біраз еліктеп, ессеіе келे бой тенестіре түскен шығыс классикасы Абайға ақындықтың қай кезде де тамаша мектебі болды. Тәжірибесінің аз, ақындық шабытының балғын кезінде ақын шығыс поэзиясын бір өңкей асыл қазынадай қабылдап, оның бар дәстүрін түгелдей өзіне өнегеттүтінса, кейін кемеліне келіп толықсан шакта шығыс классикасының асыл маржандарын айыра танып, қастерлей бағалады да, арзан қол дәстүрлерінен бой тартып, өз бағытын өзгеше тұрғыда анықтады, кейде соңғыларды ашық сынауга немесе олармен пікір таластыруға дейін барды. Абайдың «Ескендір» поэмасы осы соңғы өреде тұған туынды. Шығыстың байырғы тақырыптарының бірі – Ескендірге ақын өзіндік трактовкасымен, дүниестанымымен, бағасымен келеді. Поэмалың оқиға желісін Низамидің «Ескендір намасынан» алса да, қазақ ақынның Ескендірі Фирдоусидің де, Низамидің де Ескендіріне ұқсамайды, өзіндік бояуымен, тағдырымен суреттеп, тың поэзиялық шешімін табады.

Абайдың «Ескендір» поэмасына кіріспей тұрып, атап өтерлік бір жай – Ескендір туралы өлең қазақ әдебиетінде алғаш 1879 жылы жарық көрді. Оның авторы – Ұбырай Алтынсарин,

жарияланған кітабы – «Қазақ хрестоматиясы». Бізде осы кезге дейін Ескендір туралы шығарма жазған жалғыз Абай ғана делініп, одан бұрынғы еңбек ескерілмей, талданбай жүр. Ал мәселеге шындық пен ғылыми тұрғыдан келсек, бұл тақырыптын Абайдан бұрын Ұбырай шығармаларында жарық көргенін және осы екі ақынның Ескендір тақырыбына бір тұрғыда келгенін, сондай-ақ бір варианты негізге алғанын көреміз. Бұл өте қызықжағдай. Айта берсек, Абайдың «Ескендір» поэмасын жазуына Ұбырайдың осы тақырыптағы өлеңінің 1879 жылы хрестоматияда басылып шығуы ой салғанға, тұртқи болғанға ұқсайды. Ал, Абайдың бұл кітаппен дәл сол тұста жақсы таныс болғанын көп деректер растайды. Мұның үстіне Абайдың да, Ұбырайдың да Низами жырын негізге алуы және екеуінде де Ескендірдің қанішер, бүлікші, жазықсыз жанды қырушы ретінде бейнеленіп, өлімге бұйрылуы (Низамиде ол халықтың басын қосушысы, бастаушысы, ірі қолбасы күйінде бейнеленеді) біздің жоғарыдағы пікірімізді дәлелдей туследі.

«Ескендір» поэмасында Абай соғысқұмар, қантөккіш Ескендірге ұлы ғалым Аристотельді қарсы қояды. Мұнда Ұбырайдың «Ескендіріндегі» Қыдыр – Ілияс жоқ, оның қызметін Аристотель артық та айқын атқарып тұр. Ұбырайда Қыдыр – Ілияс әкеліп берген мәңгілік сұы Ескендірдің аузына бармай, ол өлімге душар болса, Абайда бұл идея Аристотель бейнесі арқылы мүлде өзгеше түрде шешіледі. Поэманың Низами вариантында Аристотель жоқ, Абай оны әдейі Ескендірге қарсы қою үшін алған. Ақын Ескендір мен Аристотельді зұлымдық пен адамдықтың, жыртқыштық пен терен парасаттың символы ретінде таразыға тең тарта отырып, зұлымдық, жыртқыштықтың қаншама күшті, қаһарлы, жойқын болғанымен, ақыл-ойды, адамдықты жеңіп, біржолата жойып жібере алмайтындығын дәлелдеуді көздеген және дәлелдеген де. Дүниені қанға бөлеген Ескендірдің Аристотель алдында жеңілісі – осы мақсат-ниеттің нәтижесі. Ақынның Ескендірді «Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен», «Көп елді күтінбеген қырды, жойды», «Жазықсыз жақын елдің бәрін шапты», «Араны барған сайын катты ашылып, Жердің жүзін алуға ой ойлайды» деп суреттесе, Аристотельді «Жолдасы – Аристотель ақылы мол», «Сол күнде

Аристотель жеке-дара, Ақыл, сөзін тындағай бар ма шара», – деп сүйсіне суреттеуі де сол мақсаттың көрінісі. Аристотель бейнесінде ақынның ақыл-ойға ерекше мол үміт артқан ағартушылық дүние танымының әсері де жоқ емес. Алайда ақыл-ойдың әділетсіздік пен қанішерліктің аңызға айналып кеткен геройы – Ескендірге қарсы қойылып, адамдық асыл қасиет және женімпаз күш ретінде көріну ұнамды құбылыс еді. Ақынның осы өредегі ниет-мақсаты да поэмада мұлдем айқын танылады. Ескендір, Аристотель бейнелерінің кезінде оқушы қауым үшін тәрбиелік манзызы да, жалпы әдебиетіміз үшін бағалы қасиеті де осындай ерекшелігінде еді.

Поэма дағдылы қарапайым баяндау тәсілімен өрбиді. Шыгармада шытырман оқиға да жоқ. Бірақ кемел ақын қаламының құдіретінен екі дүние өкілінің қарама-қарсы бейнесі кесек күйінде бой көрсетеді. Ақын алғаш Ескендірдің қан құйлылығын, атақ-манаспқа тойымсыздығын, адам қанын төгуден ләззат алушылығын сырттай суреттесе, кейін шөл жазираға түсіп қиналған тұсын ессіз, есерсок әрекеті, сөзі, дүние танымы, өзгемен қатынасы, шөлден құтылғаннан кейінгі кенет өзгерісі, адуын қымылы, қысылғанда Аристотельден ақыл-жөн сұрауы арқылы, т. б. бейнелейді. Ұтымды сөздермен берілген аз суреттеменің өзінен данқұмар, мақтаншақ қанішердің сырты мен іші бірдей ашылып, тұтас бейне ретінде көз алдыңа келеді. Бұл ретте ұлы ақын ауыз әдебиетіндегі ұнамсыз кейіпкерлердің сан салалы ұлгілерін сарка, өзіндік өнер кестесіне түсіре, мол пайдаланған.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан гой,
Келмей ме тоқтаусыздың бері дәнғой.
Дел-сал бол бері де қайта шыкты,
Алысып әл келмесін байқаған гой...
– Білмесен мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің согыста бәрін женген.
Қақпанұң аш, хабарды айт, білдір маган,
Қорлығым өзім туып көз көрмеген!

Осы тәрізді өзге шумактар да Ескендірдің қадір-қасиетін барынша терең, өткір аша түседі. Әрбір сөзге зор салмақ, мол мағына беру арқылы өнімді ойлар, әсерлі көріністер жасау тәсілін

ақын осы поэмасында да жиі қолданады. «Келмей ме тоқтаусыздың бәрі данғой?» деген жалғыз жолды алып қарайықшы. Осындағы поэзиялық, ұтымдылық, тапқырлық, өнімділік, әсерлілік қаншама терең де мол. Оның үстіне сарказм қаншама күшті де өткір. Ақын осы қатар тұрған екі жолдың өзімен-ақ Ескендірдің кім екенін шебер таныта алған. Аристотель бейнесін жасауға да ақын көп сөз ысырап жасап жатпайды. Ақынның суреттеуінде Аристотель ақыл-ойдың өзі сияқты сабырлы да салмақты, білгір де көреген, ештенеден қорқып жасқанбайды да. Осы қасиетімен де Ескендірдей дүлей күшке тосқауыл бола алады.

Абай поэмалың оқиға барысында қарапайым қақпашы адамның атынан поэмадағы негізгі көркемдік шешімнің бірі – мақтаншақтықты әшкерелеу, сынау мақсатын дүние жүзі әдебиетіндегі биік дәрежеге жеткізе баяндайды.

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең.
Мықты болсаң, өзінің нәпсінді жең! –

дейді ақынның кейіпкері Ескендірге. Осындағы соңғы жол ұлы Шекспирдің әйгілі сөзінің поэзиялық аудармасы тәрізді. Осы арқылы біз, әрине, Абай Шекспирді білді, оқыды, үйренді, жоғарыдағы сөзді Шекспирден алды деп біржолата кесіп-пішуден аулақпыз. Өмірдің, тіршіліктің, дамудың ортақ жайлары негізінде келіп туатын ортак, ұқсас ой, түйіндер, пікірлер бола береді. Біздің келтіріп отырғанымыз да солардың бірі болуы мүмкін. Әйтсе де, қазақ ақынның нәпсі мен құмарлықты Шекспир қойған тұрғыда тануы мен сынауы атап өтерлік жайт. Поэма ағартушы ақынның әрбір шығармасына лайық ғибрат өткізумен аяқталады. Сол ғибраттың өзі жанағы мақтаншақтықты өлтіре әшкерелеумен тынады.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойында өлпеп сойтесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз багаңды өзінден кім сүрайды?

Поэманы тұтас оқып шыққанда, онда Ескендір мен Аристотельге байланысты ақынның көптеген гуманистік ой-пікір-

лерінің шебер шешімін тапқанын көреміз. Ағартушыларға тән дүние танымдық негізгі саласы қогамды ақыл-ой, мінез, өнер-білім арқылы түзеу, т. б. екенін білеміз. Әр түрлі теріс қылыштан құтылудың пайдасы поэмада аз дәлелденбекен.

Ұлы ақынның екінші поэмасы – «Масғұт» та шығыс аңызының негізінде туған. Поэма өзінің бар мазмұнымен ақынның қогамдық, әлеуметтік, философиялық ойларымен терең ұштасады. Поэманиң кейіпкері – Масғұт арқылы Абай өзінің өмірден түйген көп ойларынан, тұжырымдарынан философиялық түрғыда сыр шертеді. Адам адамға туыс, дос, сондықтан да адамға адамдық көмек – адамгершілік қасиеттің алғы шарты деп танитын гуманист ақынның кейіпкері және сол этикалық талабына лайық қимыл-эрекетімен көрінеді. Адамға жақындығына, жағдайына қарамастан қолдан келгенше көмектесу, жәрдем беру – Масғұт үшін адамдық парыздай міндеп. Сондықтан да ол, көшеде ұрылар жабылып сабап жатқан «бишара шал байғұсты» құтқарып алады. Осы жолда көрген қорлығына да, ауыр жараланғанына да өкінбейді, өйткені әділдік, адамдық үшін өлуге де болады деп түсінеді. Сол себепті де «Ұрыға жібермедім мен намысты, кім пұлдар мұндей-мұндей қылған істі», – деп, өз қылышын дән ризалық сезіммен еске алады. Жәбірленуші шал оған үш түрлі қасиеті бар үш алманы ұсынғанда ол ақылдылық пен байлықтан безіп, әйел қауымының досы болуды қалайды. Осы тұста гуманист-ойшыл ақынның заман, адам, байлық жөніндегі терең түсініктері барша сырларымен танылады. Ақылдылықтан безгенде ол «ақылдан қайғы» тартпауды көздейді, надан, қаранғы ортада жалғыз ақылды болудың трагедиялық түйінін тап басып, дәл бағалайды, ақынның «Халқым надан болған сон қайда барып оңайын» деген ойын жалғастырып, тереңдете түседі. Ал байлықты жек кергенде, өзге жүрт қайыршылықтан азап шегіп жүргенде, ала-бөле байлықтың өзіне өзгеше бақыт, рахат экелмейтіндігін біліп, одан ат-тонын аулақ салады. Масғұттың бұл түсінігі де ақынның «еңбексіз мал дәметпек қайыршылық» деген өмірлік өлшемімен ұштасып жатыр. Масғұттың әйел қауымын жақсы көруі, оны ақыл мен байлықтан артық санауы тоғышарлық ұсақ ниеттен

мұлдем аулақ, мейлінше жоғары. Бұл қадамның негізінде әйелді феодалдық әдет-ғұрыпка, салт-санага қарама-қарсы адамша сүю, адамша қадірлеу, қогамның тән праволы мүшесі ретінде ардақтау, қажет болған жағдайда оған сүйену, одан рухани күш, көмек табу талабы берік орын алады. Абай Әмір сұрген заманда, қогамдық ортада әйел туралы мұндай түсінік мұлдем жаңа да озық көзқарас еді. Ұлы ақын өзінің аңыздық оқиға негізінде жазған поэмасында осы гуманистік идеясын шебер де нақты баяндауға мол мүмкіндік тапқан.

Поэма аңыз сипатын сақтай баяндалады. Ақын шығармада баяндаушының ғана рөлін атқарса да, әрбір көрініс тұсында өзіндік ойын, бағасын білдіруден тартынбайды. Ағартушылар туындысының көпшілігіне тән ғибрат, ақыл-кенес, ғақлиялық қасиет бұл поэмада да оқушысына бірден ұғынылады, онша терең де емес. «Масғұт» поэмасы да «Ескендір» поэмасы тәрізді, ақынның ақындық қуатының құдіретін қарапайым суреттеменің өзінен-ақ анғартады. Шығарманың басынан басталған бір қалып, бір қарқынның аяғына дейін әлсіремей, өзгермей жетуі, прозаға тән еркіндікпен қысылмай, қымтырылмай баяндалуы – үлкен шебердің қаламынан шыққан шығарма екенін қындықсыз танытарлық. Аз сөзге көп мағына, әсіресе философиялық мағына беру, көп ой айтуды, әсем де әсерлі көрініс жасауды, ұғым туғызу, оқиғаны оқушының көз алдына келтіру – бұл поэмаға да тән қасиет.

Абайдың үшінші поэмасы – «Әзімнің әңгімесі» әйгілі «Мың бір тұн» оқиғаларының бірі негізінде жазылғаны мәлім. Аяқталмай қалған бұл шығарма да ақынның аталауын өткен екі поэмасына тән негізгі сипаттар төңірегінде танылып, бағаланады.

Абай поэмаларына ортақ, хас нәрселер қандай дегенде алдымен мына жайларды атаған жөн. Поэма жанрының әдебиеттімізде енді-енді көріне бастағаны, жанр ретінде әлі қалыптасып жетпегендігі Абай поэмаларынан да анық байқалады. Ақынның поэмалары шын поэмадан гөрі өлеңмен жазылған әңгімеге ұқсанқырайды. Характер жасауды, характерді өсу, өрбұ динамикасымен көрсетуде, кейіпкер психологиясын ашу – әлі бұл поэмалар үшін міндет-

мақсат боп қойылмаған тәрізді. Оқиға аныз күйінде, ақындық лабораториядан жеткілікті өтпей, поэмалық биікке көтерілмей сипатталады. Мұның қайсысы да, ерине, ақынның кемшілігі емес, әдебиеттің кештеу дамығандығының нәтижесі болатын.

Ақын поэмаларының қазақ өмірінен алшақтаپ, шығыс аңыздарының негізінде жазылуының өзі – автордың поэмалық тақырыпты өз төнірегінен іздеу, тандау процесінде жүргенін, оны әлі жеткілікті таба алмағанының белгісі еді. Соңдай-ақ, бұларда поэмаға өзек боларлық оқиғаны тек қана көне заманнан, оның ішінде мифологиялық сипатты оқиғалардан, гибраттық мазмұны айқын дүниелерден іздеу талабы мол. Поэмалардың тілі мен стиліндегі, композициясы мен оқиғасындағы ұқсастық пен бір өнкейлік те жанрдың жастығы мен тәжірибелің аздығын білдірсе керек. Алайда ақын поэмаларындағы романтикалық, патетикалық жайлар, ойшылдық, философиялық толғаныстар, т.б. осы жанрдың алдағы уақытта даму мүмкіндіктерін еркін аңғартарлықтай еді.

Әдебиеттің Абайдан кейін поэма жанрын жандантуға көп еңбек сінірген ақындар: Ақылбай мен Мағауия Құнанбаевтар. Ақындық жағынан аяулы әкенін үлкен өнерінен тәлім-тәрбие ала өскен бұлжастар (уакыт жағынан Абайдың өз поэмалары мен қатар) оның тапсыруы не мақұлдауымен бірсыныра поэмалар жазды. Олар: Ақылбайдың «Дағыстан», Мағауияның «Медғат-Қасым», т. б. поэмалары (бізге жетпеген, жоғалып кеткен, не бітпей қалған поэмалар жөнінде сөз етпейміз). Мағауия жазды деген «Еңлік-Кебек» туралы әлі бір ізге түсken пікір жоқ. М. Әуезов бұл поэма қолжазба күйінде сақталса да, окушыға тарамаған деп атап өтсе, Қ. Жұмалиев поэмаларын Мағауия варианты делініп жүрген түрінің стиль жағынан «Медғат-Қасымға» мүлдем ұқсамайтындығын көрсете келіп, Мағауияның авторлығына шубәланады. Шынында да, бұл екі поэманы бір адам жазды деу өте қыын. Екеуі екі түрлі ақындық стильдегі адамның қолынан шыққан тәрізді.

Ақылбай поэмаларының сюжеттік төркінін айта келіп, М. Әуезов былай деп жазады: «Бұл поэма Кавказдағы Дағыстанда болған бір тартыс әрекеттерді баян етеді. Ақылбай осы шығармада,

өзі қазақ ақыны бола тұрып, тақырыпты қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алғып жазады. Абайдың ежелгі дәуірден «Ескендір» тақырыбын, араб ескілігінен «Масғұт» тақырыбын алғып, ұлттық шенберден кеңірек өріс іздеген дәстүрін танытады». Біздің бұл пікірге қосып айтартымыз, Ақылбайдың жалғыз «Дағыстан» поэмасы ғана емес, Мағауияның «Медғат-Қасым», Әсет Найманбаевтың «Салиха-Сәмен», т. б. поэмалары да осы дәстүр негізінде туған.

Ақылбай мен Мағауияның аталған поэмалары туралы әдебиет ғылымында көп уақыттан бері жазылып, талданып келеді. Бұл ретте, әсіресе, М. Әуезов пен К. Жұмалиевтің еңбектері ерекше мол. А. Нұрқатовтың зерттеуінде де осы поэмалардың идеялық-көркемдік сырлары едәуір ашыла түсті. Басқа да көптеген авторлардың қалам тартқаны мәлім. Сондықтан біз Ақылбай мен Мағауияның бұл екі тұындысын бастан-аяқ арнап талдамай, осы екеуіне ортақ тек жанрлық жаңа сипаттарды ғана сөз етпекіз.

«Дағыстан», «Медғат-Қасым» поэмаларында осы жанрға тән және қажетті ерекшеліктер мол да тұрақты орын ала түскен. Ең алдымен, шығармаға өзек болып тұрған оқиғалардың өзі поэмаларын асқақ рухына шебер үндеседі, оған үрдіс үн, шалқар шабыт береді. Зұлымдық пен маҳаббат сияқты екі шет адамдың сезімдер поэмалардың оқига желісімен қатар өріліп, екеуі бір-біріне қарама-қарсы күш, сезім ретінде шырқау биігіне дейін көтеріле суреттеледі. Шығармалардың өнен бойымен біте қайнасып тұрған романтикалық суреттеу тәсілі оқиғаларды баяндаудың өзінде де нақты көрініп отырады. «Дағыстан» поэмасында Зәнира әкесінің жалғыз жауы – Жәбірәһілді қызыншпен шаппақ болады. Бірақ қанды кекті маҳаббат женіп, өлтірмейді. Жүсіп пен оның ұлдарының Медғат пен Қасымның бойындағы өжеттік пен кекшілдік те осы адамдардың бойындағы әрі ең күшті, әрі ең осал қасиеттері ретінде шарықтау шегіне жете асқақ баяндалады. Бұлардың қайсысы да аталған поэмалардың романтикалық рухын көтеріп, бояу, нақышын молайта, күшайтей түсіп тұр.

Поэмаларда табиғат сұлулығын тақырыпқа лайық көтерінкі де сұлу бейнелеу поэзиямызда алғаш осы тұындылардан басталып, кейінгі шығармалардың бойына сінді. Бірер мысал келтірейік:

Қазақтың «Қап» дегені Кавказ серек,
Тәнірім сұлу, бінк еткен ерек.
Ақырып айдаардай жүз толғаныш,
Тауды бұзып, тас жарған долы Терек...
Кавказды сұту қылған құдай қалап,
Көрген адам кете алмас тамашалап,
Белгіл ер черкестен көп халық бар
Сол тауда өмір сүрген жанасалап , –

деп басталады Ақылбайдың «Дағыстан» поэмасы. Осындағы әдемі, сұлу сурет, поэзиялық пейзаж, көз тартарлық көркем көрініс Кавказ тауын тек жайдан-жай тамашалау үшін ғана емес, шығармадағы оқиғаға, ондағы адамдардың өр, өрен мінездерін баяндауға келудің жолы да. Кавказдың занғар сипатын оны мекендереген адамдардың өмір-харакетіне, мінездеріне ұқсату, символикалау бар мұнда. Сондай-ақ осы ұқсату шебер ақынның қолынан шығып, шығармада шын үйлесімін шынайылықпен тапқан.

«Дағыстан», «Медғат-Қасым» поэмаларының курделі поэзиялық жанр ретінде тағы бір өнімді де өнегелі жағы характер жасауға байланысты еді. Жалпы көркем шығарма үшін алғы шарт бол есептелеғін осы үлкен талаптың алғашқы поэмада-ақ сәтті де нақты көрініү, алдымен, поэзия жанрының әдебиетімізде көне дәстүрлі жанр екендігімен байланысты болса, екінші жағынан, поэма авторларының ақындық таланты мен үлкен ұстаздың өнегелі өнерінен үйрене, тәлім ала, оның тікелей ақыл-кеңесін тындаи, ұғына еңбек еткендігінің нәтижесі еді.

Дейтұғын бір күлп бар Қасым атты,
Кара сұрлау, пішіні зәңгі затты.
Отты қара кезі бар, ұзын бойлы,
Тәкаштар, тәуекелшіл бек қайратты, –

деп таныстырылады Мағауияның «Медғат – Қасым» поэмасының негізгі кейіпкері. Осы бір шағын көріністің өзінен оның кекшіл өр мінезін, қандай қыындықтан да қорқып, қаймықпайтын жойқын бір беттігін көру қыын емес. Ақын кейіпкерінің характерлік ерекшелігін жетілті, сомдай түсу мақсатымен оның

сол сыртқы мінездемесін ісі, мінезі арқылы да аша, айқындаі суреттейді. Медғат Қасымды насостан аққан салқын судың астына тастағанда, Қасым жауым қуанбасын деп дыбысын да шығармайды. Бұған оның ерлігі де, өрлігі де жетеді, дыбыссыз өліп те кетпек болады. Ақын осы көріністі былай бейнелейді:

Куанганаң жүзінен сезгеннен соң,
Долданып күйіп кетті қаны қайнап.
Ыңқ еткенін естісе, сүйсінер деп,
Тістеніп жатып алды, ерін шайнап.
Су құйылды краннан басына атып,
Қыңқ етпей, дыбыс бермей қалды қатып.
Ойбайынан өлгөнін оңай көріп,
Шыдап берді, жатса да, қанша батып.

Кейіпкерлерін психологиялық жағынан даралай, аша суреттеу осы поэмалардың өзге тілдердегі түп нұсқаларында айқын көркемдік шешімін тапқан құбылыс болу Ақылбай мен Мағауия шығармаларына солардан аудысуы да мүмкін еді. Поэзияда әрбір аудармашының текстін құлы боп қалмайтыны мәлім. Оның үстіне « Дағыстан», «Медғат-Қасым» поэмаларын аударма деуден гөрі, өзге тілдегі туындылардың сюжеттік желісі негізінде туған қолтума шығарма деп қараган орынды тәрізді. Қалай болғанда да, осы поэмалар арқылы харacterді психологиялық жағынан тереңдей суреттеудің асса әдебиетімізге, қала берді поэзиямызға келе бастауы өмірді көркемдік құралдармен суреттеудің ауыр да азапты жолындағы үлкен табыстардың бірі еді.

Ақылбай мен Мағауия поэмалары адамды, табиғаты, қоғамдық құбылыстарды суреттеу мәселелерінде ұлы ақынның ақындық дәстүрлерін сол кездің өзінде әдебиетіміздің тұтас деңесіне әсем жаразтықпен жаюдың, таратудың, дамытудың сәтті үлгілері ретінде көрінеді. Екі поэмалың кез келген тұсын алсақ та, Абайдың ақындық өнеріне лайық сөз түзеушілікті, поэзиялық тартымды көріністерді байқаймыз.

Ақырып, айдаһардай жуз толғанып,
Тауды бұзып, тас жарған долы Терек...

Аласы аз, нұрлы қара, үялыш көз,
Жаралған бір денесі қапы қалмай...
Кірсіз тіс, қырлы мұрын, міңсіз ерін,
Білдерсіз мінезінен ішкі сырын, –
(«Дағыстан»)

деген поэзиялық жолдардың тәркіні Абай өнерінен тарап жатқандығы қазбалай дәлелдеп жатуды қажет етпейді. Ұлы ақынның суреткерлік шеберлігінен үйрену, тағым алу жеке сөздердің, шумактардың ғана тұсында кездесіп қоймайды, осы атальп өткен туындылардың өн бойынан, жалпы рухынан табылады, танылады. Абай поэмаларына тән романтикалық сарын Ақылбай мен Мағауия поэмаларында одан әрі дами түсіп, шығарманың ұзын-ырғасы, оқиға желісімен шебер өріле, өрби түскен.

Ақылбай мен Мағауия поэмаларының ерекшеліктерін сез ете келіп, талантты әдебиетші А. Нұрқатов былай деп жазады: «Ақылбай поэмасында адамның өз бойындағы, табиғатындағы қүйлер мен сезімдер көбірек ашылса, ал Мағауияның «Медғат-Қасымында» әлеуметтік сарын соншалықты айқын да терең белгі берген». Өте орынды пікір.

Абай төнірегіндегі дарынды ақындардың бірі – Әсет Найманбаев та поэма жанрында азды-көпті енбек етті дегенбіз. Бұл ретте алдымен ауызға алынатын шығарма – оның «Салиха-Сәмен» поэмасы. «Салиха-Сәмен» де Абай, Ақылбай, Мағауия поэмалары тәрізді өзге елдер өміріндегі оқиға негізінде жазылған.

Поэмада табиғат көріністерін, адам портретін, сезім сырларын т. б. суреттеуге байланысты Абай дәстүрі негізінде туған неше алуан әсем де әсерлі поэзиялық жолдар, шумактар, көріністер бар. Алайда шығарма бастан-аяқ бірқалыпты емес. Алғашқы тұстағы романтикалық лептілік шығарманың соңында әлсіреп, солғындан кетеді. Оқиға желісінің логикалық даму жүйесі де біркелкі емес. Характерлердің қатынасы мен сол қатынастарды белгілейтін әлеуметтік жайлар да онша терең ашыла бермейді. «Салиха – Сәменде» Ақылбай мен Мағауия поэмаларына қарағанда шығыс поэзиясына тән құбылыстар молырақ. Мұны, әсіресе, ғашықтық жайларын баяндауына арналған жолдардан байқаймыз.

Ақылбай, Мағауия, Әсет поэмаларының туу төркіні мен мән-манзызы, әдебиеттімізде алатын орны жөніндегі пікірлерін қорыта кеп, А. Нұрқатов былай деп жазды: «Ақылбай, Мағауия, Әсет тәрізді ақындардың романтикалық сарындағы поэмалары үстірт қарағанда Абайдың творчестволық тәжірибесі мен суреткерлік ықпалынан сырт жатқан сияқты. Бірақ тіпті де былай емес. Олардың поэмалары өздерінің гуманистік пафосы мен адамгершілік сарындары арқылы, көркем бейнеленген терен идеясы арқылы Абай поэзиясымен және оның классикалық орыс әдебиетінен үйрену, үлгі алу тәжірибесімен тығыз байланысты». Дұрыс жасалған тұжырым. Аталған поэмалардың жоғарыда көрсетіліп өткен озық жақтарының қайсысы да поэзиямызға Абай өнері арқылы келген Пушкин, Лермонтов аттарымен аталағын ұлы әдебиеттің үздік дәстүрлерімен сабактас, өзектес еді.

Абай, Ақылбай, Мағауия, Әсет поэмаларын тұтас бағалап, олардың әдебиеттіміздегі, поэзиямыздағы өзіндік орнын, рөлін айқындаитын болсақ, аталағып өткен шығармалар поэзия жанрында жазба әдебиеттің күрделі, кесек туындыларын жасаудағы алғашқы сөтті де жаңа бастама, жақсы тәжірибе, үлкен барлау болды, қазақ топырағынан тыс, шалғай жайларды баяндаса да, поэма жанрының тууын дайындағы, оған көркем негіз қызметтін атқарды. Сөйтіп, қазақ қоғамының көкейкесті проблемаларын көтерудің, шешудің, белгілі дәрежеде қолайлы көркем мекенжайы жасалды. Ендігі мәселе осы табысты лайықты игеру, менгеру төнірегінде еді.

XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамына саяси, әлеуметтік мазмұнды көп түзетулер енгізілді. Осы тарихи кезеңде орталық Россияда империализмің жеделдамуы, қоғамдық қайшылықтардың мейлінше шиеленісе түсуі, соған лайық таптық сананың өсуі, кемелденуі, азаттық күрес идеяларының кең өріс алуы, т. б. ғасырлар бойы мешеуліктे келген қазақ қоғамын да осы оқиғалардан шет калдыра алмады. Қазақ халқы Россиямен біржолата қосылғаннан кейін орыс қоғамының саяси, әлеуметтік, шаруа-шылық өмірі қазақ қоғамына да бірте-бірте әсерін, ықпалын мол тигізе бастаған еді. Екі ғасыр аралығында Россия

өміріндегі дүр сілкініс, үрдіс ізденіс, жанталасқан күрес қазақ қоғамын қалыпты «тыныштықтан» шығарып, даму, тартыс, күрес жолына жедел тарта түсті. Мұдделер мен идеялар күресі, іздену мен тың талап-тілектер қазақ қоғамының алдына жаңа проблемаларды қойды. Бұл проблемалар бүкіл қоғамның, оның экономикалық және рухани өмірінің, әдебиеті мен мәдениетінің де алдында тұрды. Дәүірдің ерекшелігі мен өзгеше талабынан туған проблемаларды көркем әдебиет өзіне, көркем өнерге тән заңдылықтармен, құралдармен шешуге тиіс болды. Тарихи жаңа кезеңнің тың да күрделі проблемаларын мәдениеттің, әдебиеттің, өнер-білімнің аз да болса өріс ала бастаган тұсында ескі көркемдік тәсілдермен, құралдармен шешу мүмкін емес еді. Сондықтан әдебиет дәүір туғызған жаңа мазмұнды көтеру, шешу үшін сол мазмұнға лайық әр алуан түрлер, жанрлық формалар жасау мақсатында көп ізденді. Мұны ол тапты да. Сөйтіп, тарихи кезең көтерген проблемаларды игеру жолында алғашқы жанрлық формалар әдебиет өмірінен аз-аздап орын ала бастады. Бұлар тұңғыш роман мен повестер, поэмалар, т.б. еді. Біздің бұл арада негізгі тақырыбымыз поэма жанры болғандықтан, сөзді осы төңіректе ербітпекпіз.

Аталған жанрлық жаңа формалар ең алдымен поэзия жанрында көрініп, өріс ала бастады. Мұның өзі белгілі дәрежеде заңды да еді. Өйткені, поэзия қазақ әдебиеті үшін бұл кезеңге дейін негізгі, жалғыз жанр боп келді. Сондықтан күрделі шығармалар жасау үшін поэзия қазақ әдебиетіндегі творчестволық мүмкіндігі мен тәжірибесі мол бірден-бір сала болды да, қазақ ақын, жазушылары алғашқы қадамалды дүниелерін осы поэзия жанрында жасады. Мұның үстінен бұл кезге дейін өзге елдер тақырыбында жазылса да, Абай, Ақылбай, Мағауия, т. б. поэмаларының бірсыншыра үлгі-өнегесі болды. Екі ғасыр аралығында ақын, жазушылар олардан үйреніп, ұтымды жақтарын әр кез творчестволықпен пайдаланып отырды.

Орыстың ұлы сыншысы В. Г. Белинский: «Ақын өмір идеяларын терен танумен қатар, оларға сай форма да таба білуге тиіс, реализмнің көркемдік формалары, әсіресе, композициялық-жанрлық

формалар түптеп келгенде өмірдегі шыншылдық қөріністердің тарихи мазмұн арқылы жазушы түсінігінде өзіне сойкес сөулесін табуы боп саналады», – дейді. Оның осы пікірін негізге алсақ, әдебиетімізде екі ғасыр аралығында жасалған алғашкы кесек туындылар өмірдің өзі ұсынып отырған ойлардың, идеялардың, проблемалардың әдебиет дүниесінен өзіне лайық орын табуі бол табылады.

XIX ғасырдың соны мен XX ғасырдың басында туған поэма жанры бірден, эрине, қазақ қоғамының түбекейлі проблемаларын ойдағыдай дәрежеде көтеріп кете алмады, мұның орнына тарихи тақырыптарға, ескі аңыз-әңгімелерге көніл бөлу молырақ орын алды. Бірақ соның өзінде өзге елдің емес, қазақ қоғамының өткен өміріндегі оқиғаларға назар аударды. Бұлардың өзін ауыз әдебиетіндегі белгілі дәстүрлерге, көркемдік құралдар мен тәсілдерге сүйене отырып шешті. Алайда осы шығармаларға тән үлкен ерекшелік – олар тақырыбы жағынан тарихи, көне оқиғалардың негізінде туса да, жана дәуірдің проблемалары мен талап-талғамдарына, тілегіне белгілі дәрежеде ұштастып жатты. Бұл осы туындылардың замана рухымен өзінше үндесу сипатын, соған лайық енбектер жасау жолында туғандығын танытатын еді. Сөйтіп, XX ғасыр басындағы ақындар осы тарихи кезеңнің қурделі мәселелерін көтеру мен шешуге бірден батыл кірісе алмаса да, өздерінен бұрынғылар тәрізді, тақырыпты өзге елдер өмірінен ізdemей, қазақ қоғамының өткендеңі тіршілік тұрмысынан іздең тапты, сондай-ақ оның өзін жаңа дәуірдің талабы мен талғамы тұрғысынан бейнелеуді көзdedі. Бұл поэзиямұздары поэма жанрының өзіндік эволюциясын және оның сол тұста жасалған шығармаларының өзіндік қасиетін танытатын құбылыс еді.

ТҮСІНІКТЕР

1. Марғұлан Ә. Абай көлжазасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 300-304-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Машанов А. Ұлы ұстаз Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 71-80-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиетінің тарихы: окулық. – Алматы: Санат, 2006. – 877-887-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Нұршайықов Ә. Шұтылалы шұмақтар. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 344-355-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әлімбаев М. Абайдың қайталап оқығанда. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 244-262-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Кирабаев С. Абай – казақ әдебиетінің класигі. Баспасөз бетінде жарияланған: Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 194-200-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ахметов З. Өлең өрнектері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 205-223-беттер; Абай институтының вебсайты
8. Қабдоллов З. Абайдың ақындығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Арна. Зерттеу сын: эссе. – Алматы: Жазушы, 1988. – 9-43-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 84-90-б.; Абай институтының вебсайты.
10. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Шығармалар жинағы. II том. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, 2010. – 409-434-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Сахариев Б. Өппіес мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Қурескер тұлғасы: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1979. – 222- 229-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Дүйсенбаев І. Абайдың поэмалары мен аудармалары. Баспасөз бетінде жарияланған: Фасырлар сырьы. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.
13. Бердібаев Р. Кеменгерлік келбегі. Баспасөз бетінде жарияланған: Замана сазы: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1985. – 1985. – 216-226-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Қожакеев Т. Абай – сатирик. Баспасөз бетінде жарияланған: Таңдамалы шығармалар. Көптөмдүк. IV том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2007. – 3-29-беттер; Абай институтының вебсайты.

15. Сәтбаева ІІ. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Бес томдышқыш шығармалар жинағы. I том. – Астана: Елорда, 2007. – 89-110-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Базарбаев М. Абайдың жаңапылдығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973; Абай институтының вебсайты.
17. Дербісәлин Ә. Қазақ поэмасының тарихынан. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері: мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1976 – 114-153 беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчество: мақалалар жинағы / ред баск.: М. Ақынжанов, З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР FA, 1954. – 132-142-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Талжанов С. Абай Құнанбаев. Баспасөз бетінде жарияланған: Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 195-217-беттер; Абай институтының вебсайты.
20. Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 364-372-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Марғұлан Ә. Абай қолжазбасы	3
Машанов А. Ұлы ұстаз Абай	8
Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақышдары	19
Нұршайықов Ә. Шұғылалы шумақтар	33
Әлімбаев М. Абайдың қайталап оқығанда	46
Кирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі	65
Ахметов З. Өлең өрнектері	72
Қабдолов З. Абайдың ақындығы	81
Кәкішев Т. Абайдың сатирасы	101
Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы	109
Сахариев Б. Өшпес мұра	129
Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары	137
Бердібаев Р. Кеменгерлік келбеті	154
Қожакеев Т. Абай – сатирик	167
Сәтбаева Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті	188
Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы	211
Дербісалин Ә. Қазақ поэмасының тарихынан	221
Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын	235
Талжанов С. Абай Құнанбаев	247
Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра	261
Түсініктер	269

Оку басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
III том
Ойлар мен толғаныстар**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *K. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Y. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№8757

Басуга 09.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №1508.
Тараалымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.